

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

АНДРІЮЩЕНКО Едуард Сергійович

УДК 94:631.4:631.165(251.1)(477+470+571+73)"18/19"

**УКРАЇНСЬКІ ПРАВОРАДИКАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ
У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
(КІНЕЦЬ 1980-х – 2015 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Запоріжжя – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі новітньої історії України Державного вищого навчального закладу «Запорізький національний університет» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Турченко Федір Григорович,
Державний вищий навчальний заклад
«Запорізький національний університет»
Міністерства освіти і науки України,
завідувач кафедри новітньої історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Гарань Олексій Васильович,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»,
професор кафедри політології

кандидат історичних наук
В'ятрович Володимир Михайлович,
Український інститут національної пам'яті,
голова

Захист відбудеться «30» листопада 2015 р. о 14.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.051.01 у Державному вищому навчальному закладі «Запорізький національний університет» Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2, ауд. 224.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Державного вищого навчального закладу «Запорізький національний університет» Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2.

Автореферат розісланий «30» жовтня 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю.О. Каганов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Останні два роки позначилися стрімким зростанням інтересу до українських праворадикальних¹ організацій. Націоналістичний дискурс міцно увійшов до суспільно-політичних реалій сучасної України. Роль риторики, гасел, історичних концепцій, символіки ультраправих в інформаційному просторі та суспільній свідомості значно зросла після подій Революції гідності 2013–2014 рр. та початку російської збройної агресії проти України у 2014 р. Однак це не позбавило вітчизняний та зарубіжний інформаційний простір багатьох існуючих міфів та упереджень щодо українського націоналістичного руху. Навпаки, до традиційної успадкованої з радянських часів «демонізації» додалася глорифікація, ідеалізація, перебільшення суспільної та політичної ролі крайніх націоналістичних структур як у негативній, так і в позитивній конотації.

Такі тенденції підкреслюють актуальність узагальнюючих та спеціальних історичних досліджень українського націоналізму. Якщо проблематика національно-визвольних змагань 20–50-х років ХХ століття на сьогодні вже є доволі детально вивченою, то праворадикальний рух, який утворився під час «перебудови» та існує у незалежній Україні, досі є «білою плямою» у вітчизняній історіографії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась як частина держбюджетної науково-дослідної теми Запорізького національного університету «Регіональні особливості формування української національної ідентичності (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)» (№ державної реєстрації 0112U003069).

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси в Україні кінця 1980-х – 2015 рр.

Предметом дослідження виступають українські праворадикальні організації як складова суспільно-політичних трансформацій кінця 1980-х – 2015 рр.

Мета дослідження – здійснити комплексний історичний аналіз процесів формування та еволюції новітнього радикального націоналістичного руху в Україні, особливостей кожної з провідних праворадикальних організацій, основних напрямків їхньої діяльності, місця ультраправих у державі та суспільстві.

Зазначена мета вимагає розв'язати наступні **завдання**:

- охарактеризувати стан розробки проблеми в історіографії та проаналізувати джерельну базу дослідження, визначити теоретико-методологічні засади роботи;
- з'ясувати передумови формування новітнього українського націоналістичного руху в умовах «перебудови»;
- простежити історію виникнення та розвитку основних праворадикальних організацій 1990-х рр.;
- виявити ідейні засади ультраправого руху та особливості ідеології кожної з організацій;

---

¹ У даному дослідженні поняття «праворадикальний», «ультраправий», «крайній правий» та «радикальний націоналістичний» застосовуються по відношенню до одних і тих самих політичних організацій. Ототожнення категорій «праві» та «націоналістичні» не є коректним з точки зору класичної політології, однак цілком виправдано українськими реаліями та традицією слововжитку. В засобах масової інформації відповідні організації найчастіше називають просто націоналістичними (без уточнень), однак з наукової точки зору поняття «націоналістичний» є значно ширшим та, крім тих організацій, які є предметом дослідження, включає в себе більш помірковані сили.

- охарактеризувати агітаційну діяльність праворадикальних організацій;
- проаналізувати участь крайніх націоналістів у виборах до Верховної Ради України 1994 та 1998 рр. та у роботі парламенту відповідних скликань;
- встановити роль і місце воєнізованих структур як складової радикального націоналістичного руху;
- дослідити теоретичне підґрунтя та практичні прояви закордонної діяльності ультраправих;
- розкрити характер відносин крайніх правих формувань між собою та з іншими політичними рухами;
- з'ясувати специфіку стосунків радикальних націоналістичних організацій з органами державної влади;
- вивчити особливості взаємодії крайніх націоналістів з армією та церквою;
- встановити основні тенденції сприйняття праворадикального руху у засобах масової інформації та суспільстві;
- визначити вектор еволюції ультраправих структур протягом 2001–2013 рр.;
- з'ясувати характер змін радикального націоналістичного руху за часів Революції гідності та російської збройної агресії проти України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця 1980-х до 2015 рр. Нижня хронологічна межа – активна фаза «перебудови». В кінці 1980-х рр. паралельно відбувалося два процеси: з одного боку, лібералізація радянського режиму зробила можливою діяльність ультраправих структур; з іншого – радикальний націоналістичний рух поступово виділився з єдиного опозиційного середовища та дистанціюється від демократичної більшості. Верхня хронологічна межа – середина 2015 р.

Основну увагу сфокусовано на 1991–2001 роках. Останній розділ (2001–2015 рр.) виступає своєрідним «епілогом» – в ньому прослідковано логічне продовження тих процесів розвитку праворадикальних організацій, які було закладено протягом 1990-х рр.

Територіальні межі дослідження включають територію сучасної України. Крім того, описуються епізоди діяльності українських націоналістів за кордоном (низка країн Європи та Азії, насамперед пострадянських).

Наукова новизна одержаних результатів роботи полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній історіографії комплексним історичним дослідженням діяльності українських праворадикальних організацій доби «перебудови» та незалежності.

Визначено критерії тлумачення поняття «радикальна націоналістична організація» для різних етапів пізньої «перебудови» та незалежності.

Вперше описано історію створення та діяльності таких організацій, як «Варта Руху» та ГСПО «Тризуб» ім. С.Бандери. Запропоновано визначення статусу «Тризубу» як «автономної» структури по відношенню до ОУН(р) (до 1999 р.).

Виділено специфічні риси ідеології провідних праворадикальних структур.

Кожний з основних напрямків активності крайніх правих (агітація, участь у виборах та парламентська робота, парамілітарна та закордонна діяльність) охарактеризовано окремо. Результати участі ультранаціоналістичних партій у парламентських виборах розглядаються в комплексі з характеристикою реальної роботи депутатів від цих партій у Верховній Раді України.

Проаналізовано передумови створення, структуру, форми та методи діяльності,

кількісний склад воєнізованих праворадикальних структур. Виявлено основні пропонувані крайніми націоналістами концепції зовнішньої політики. Спростовано розповсюджений стереотип про однозначну підтримку радикальними націоналістичними організаціями євроатлантичної інтеграції.

Розвиток взаємодії ультраправих з державою показано в динаміці, виділено тенденції цього процесу в різні періоди. Описано весь спектр відносин – як між різними праворадикальними структурами, так і між праворадикалами та представниками інших політичних течій. Реконструйовано декілька моделей сприйняття ультраправих структур засобами масової інформації та суспільством. Досліджено вплив українського радикального націоналістичного руху на інформаційний простір не тільки України, але й близького зарубіжжя. Участь крайніх правих у Революції гідності та у бойових діях на сході України представлено як логічне продовження їхньої діяльності протягом попередніх десятиліть.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання матеріалів при створенні узагальнюючих курсів з новітньої історії України та спеціальних курсів з історії українського націоналізму та українських політичних партій у вищих навчальних закладах. Положення дисертації можуть бути враховані у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування при виробленні засад взаємодії з громадськими організаціями та політичними партіями.

Апробація результатів дисертації здійснена під час їхнього обговорення на засіданнях кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету. Положення і результати дослідження знайшли відображення у доповідях на наукових заходах, зокрема: IV Міжнародній науковій конференції молодих вчених «Дні науки-2011» (м. Київ, квітень 2011 р.), VII Всеукраїнській науковій конференції «Народний Рух України: місце в історії та політиці» (м. Одеса, травень 2011 р.), XXI міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (м. Львів, травень 2011 р.), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Релігійні фактори в контексті суспільних та світоглядних трансформацій» (м. Острог Рівненської обл., червень 2011 р.), IX Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (м. Запоріжжя, жовтень 2011 р.), Четвертої Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (м. Одеса, березень 2012 р.), 65-ї міжнародної наукової конференції «Каразінські читання-2012» (м. Харків, квітень 2012 р.), науковій конференції «Актуальні проблеми вивчення українського визвольного руху 1920-1950-х рр.» (м. Дніпропетровськ, червень 2012 р.), Другій всеукраїнській науковій конференції «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (м. Дніпропетровськ, жовтень 2012 р.), Всеукраїнській конференції молодих істориків VII «Богданівські читання» (м. Черкаси, грудень 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Oral history in Central-Eastern Europe: current research areas, challenges and specificity» (м. Лодзь, Польща, вересень 2015 р.)

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано 20 статей автора, серед яких 8 у фахових виданнях, 1 у зарубіжному науковому виданні.

Структура роботи обумовлена поставленими метою, завданнями, комплексним характером роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, шістнадцяти підрозділів, висновків, приміток, списку використаних джерел та літератури (256 позицій), 5 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 284 с., з них основного тексту – 199 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Визначено об'єкт та предмет, мету та завдання, хронологічні та територіальні рамки дослідження. Пояснено наукову новизну та практичне значення роботи.

До розділу 1, який має назву «Історіографія, джерельна база і теоретико-методологічні засади дослідження», увійшли три підрозділи. У підрозділі 1.1. «Історіографія проблеми» охарактеризовано сучасний стан наукової розробки теми українських праворадикальних організацій та виділено три основні періоди її дослідження.

Перший період (початок – кінець 1990-х рр.) характеризується жвавим інтересом дослідників до нового та маловивченого явища, яким був тогочасний ультранационалістичний рух в Україні.

Безпосередньо українським ультраправим організаціям присвячено статті Т.Кузьо² та Б.Нагайла³. Обидва автори приходять до висновків про можливий успіх націонал-радикалів у найближчому майбутньому.

Монографія Е.Вілсона⁴ та статті В.Кулика⁵ висвітлюють тогочасний український націоналізм у найширшому розумінні явища, зокрема його радикальну частину. Автори фокусують увагу не на конкретних організаціях, а на місці націоналізму в суспільстві.

Праворадикальним партіям присвячений розділ колективної праці «Політичні партії України»⁶ (авторства О.Голобуцького та В.О.Кулика). Монографія⁷ та докторська дисертація⁸ О.Гараня розглядають процес становлення української опозиції часів «перебудови», зокрема її крайньої націоналістичної частини.

Другому періоду (кінець 1990-х – кінець 2000-х рр.) властиве зниження інтересу до теми, який пояснюється маргіналізацією ультраправого руху. В.Кулик продовжив дослідження тогочасного українського націоналізму окремою працею⁹. Принципова відмінність від його попередніх статей – вкрай незначна увага до радикалів, яку сам автор пояснює їхньою мінімальною суспільною вагою.

Одна з небагатьох узагальнюючих праць на тему крайніх правих організацій на цьому етапі – стаття Р.Сольчаника¹⁰. Роботи О.Маслака¹¹ та В.Труша¹² мали на меті

² Kuzio T. Radical nationalist parties and movements in contemporary Ukraine before and after independence: the right and its politics, 1989–1994 / T. Kuzio // Nationalities Papers. – 1997. – Vol. 25, № 2. – P. 211–242.

³ Nahaylo B. Ukraine / B.Nahaylo // The Politics of Intolerance. Special Issue:RFE/RL Research Report. – 1994. – Vol. 3, №16. – P. 42–49.

⁴ Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s: a minority faith / A. Wilson. – Cambridge : University press, 1997. – 300 p.

⁵ Кулик В. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу / В. Кулик // Сучасність. – 1993. – Ч. 3. – С. 150–167; Кулик В. Націоналізми в сучасній Україні / В.Кулик // Дух і літера. – 1997. – Ч. 1–2. – С. 61–87.

⁶ Політичні партії України / О. П. Голобуцький [та ін.] ; ред. В. М. Якушик ; Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”, Центр суспільно-політичних досліджень. – К. : Кобза, 1996. – 144 с.

⁷ Гарань О.В. Убити дракона: з історії Руху та нових партій України / О.В. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 198 с.

⁸ Гарань О.В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1989–1991 рр.: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / О.В. Гарань ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1996. – 82 с.

⁹ Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні / В. Кулик. – К. : Нац. ун-т “Києво-Могилян. акад.”. – К., 1999. – 64 с.

¹⁰ Solchanyk R. The Radical Right in Ukraine / R. Solchanyk // The Radical Right in Central and Eastern Europe Since 1989 / Ed. S.P. Ramet. – University Park, 1999. – P. 279–296.

підбиття підсумків діяльності радикальних націоналістів протягом 1990-х рр. Причини невдач ультраправих намагалися виявити П.Кубічек¹³, К.Бондаренко¹⁴ та А.Умланд¹⁵. Окремих аспектів предмету у своїх роботах торкалися В.О.Кулик та О.Голобуцький¹⁶, Е.МакГрегор¹⁷, Л.Димерська-Цигельман та Л.Фінберг¹⁸, В.Рябченко¹⁹, Г.Касьянов²⁰.

Перші суттєві електоральні досягнення праворадикалів та відповідне зростання уваги до них науковців зумовили початок наступного, третього періоду (з кінця 2000-х рр.). До 2013 р. абсолютна більшість досліджень була присвячена партії «Свобода». Найбільшу кількість на цьому етапі праць випустили А.Умланд, А.Шеховцов²¹, В.Ліхачов²².

Значна суспільна увага до націоналістичних структур після Революції гідності контрастує з відносно незначною кількістю наукових робіт з цієї проблематики.

У цілому, переважна частина історіографії представлена доробком політологів, тоді як бракує історичного дискурсу у висвітленні теми. Українські праворадикальні організації висвітлюються насамперед у контексті політичного життя України, хоча інша частина авторів розглядає це явище як складову європейського ультраправого руху. Найбільша увага приділяється електоральним успіхам, ідеологічним засадам (зокрема, щодо наявності елементів нацизму та расизму) та парамілітарному напрямку діяльності крайніх націоналістів. До 2008 р. зі всіх організацій інтерес науковців викликала в першу чергу УНА-УНСО, у 2009–2013 рр. – ВО «Свобода», з 2014 р. – «Правий сектор». Поза увагою науковців лишилися теми взаємовідносин

¹¹ Маслак О. Націоналізм 90-х. Post scriptum / О. Маслак // Смолоскип України. – 2002. – № 3(30). – С. 4.

¹² Труш В. Націоналістичні організації України періоду незалежності: здобутки, втрати, перспективи / В. Труш // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2006. – С. 239–247.

¹³ Kubicek P. What Happened to the Nationalists in Ukraine? / P. Kubicek // Nationalism and Ethnic Politics. – 1999. – Vol. 5, №1. – P. 29–45.

¹⁴ Бондаренко К. Праві в Україні: запекла боротьба за маргінес / К. Бондаренко // Поступ. – 2000. – №96 (540).

¹⁵ Умланд А. Крайне слабое [Електронний ресурс] / А. Умланд // Корреспондент, 21 июня 2008. – Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/opinions/497561-mnenie-krajne-slabye>

¹⁶ Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: дослідження / В. Кулик [та ін]. – К. : Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 457 с.

¹⁷ McGregor A. Radical Ukrainian Nationalism and the War in Chechnya [Електронний ресурс] / A. McGregor // North Caucasus Analysis. – 1999, Vol. 7, No. 13. – Режим доступу: [http://jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=3198](http://jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=3198)

¹⁸ Dymerskaya-Tsigelman L. Antisemitism of the Ukrainian Radical Nationalists: Ideology and Policy / L. Dymerskaya-Tsigelman, L. Finberg // Analysis of Current Trends in Antisemitism. 1999. – Режим доступу: <http://sicsa.huji.ac.il/14liud.html>

¹⁹ Рябченко В. Правий фланг в Україні: досвід виборчих перегонів / В. Рябченко [Електронний ресурс] // Депутат. 2005–2006. – №1. – Режим доступу: <http://banderivets.ho.ua/index.php?page=pages/zmista/zmista320>

²⁰ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН) / Г. Касьянов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>

²¹ Умланд А. Исследования современных украинских ультранационалистических партий – с чистого листа: четыре причины недостаточного изучения постсоветских правозэкстремистских движений в Украине / А. Умланд // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание. – 2013. – №1. – С. 7–21 ; Shekhovtsov A. The Creeping Resurgence of the Ukrainian Radical Right? The Case of the Freedom Party / A. Shekhovtsov // Europe-Asia Studies. – 2011. – № 63. – Vol.2. – P. 203–228 ; Умланд А. Праворадикальная партийная политика в постсоветской Украине и загадка электоральной маргинальности украинских ультранационалистов в 1994–2009 гг. / А. Умланд, А. Шеховцов // Ab Imperio. – 2010. – № 2. – С. 219–247.

²² Likhachev V. Right-Wing Extremism in Ukraine: The Phenomenon of Svoboda / V. Likhachev. – Kyiv, 2013. – 26 p.

праворадикальних структур, їхньої діяльності в галузі агітації, а також конкретних досягнень.

У підрозділі 1.2 «**Джерельна база дослідження**» охарактеризовано та класифіковано наявний масив джерел із теми роботи.

Джерела за принципом типово-видової класифікації поділено на писемні, усні та зображальні.

Під час написання дисертації було використано матеріали чотирьох фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Найбільша кількість джерел із даної теми зосереджена в приватних архівах. Автором досліджено зібрання активістів В.Мирончука, В.Рога, Р.Ковалю, П.Хобота, О.Черненка, О.Добровольського, Ю.Криворучка, О.Єсіпова, М.Поліщука, С.Мороза, журналіста В.Кіпіані, істориків Ф.Турченка та В.Труша.

Письмові джерела за формально-змістовним принципом поділено на групи:

1. Документи органів державної влади та місцевого самоврядування. До цієї групи увійшли актові та діловодні документи: закони України, свідоцтва про реєстрацію політичних партій та громадських організацій, матеріали кримінальних справ, рішення судових органів влади.

2. Документи політичних партій та громадських організацій. Найбільша за обсягом група писемних джерел, до якої увійшли статuti та програми ультраправих структур, матеріали з'їздів, конференцій та засідань, виступи та статті лідерів та активістів, друкована агітація (листівки, буклети тощо).

3. Періодичні видання, які можна поділити на 2 підгрупи. Перша – це видання політичних партій та громадських організацій. Під час написання дисертації використано понад 100 таких газет, журналів, інформаційних бюлетенів. З них близько 60 мають безпосереднє відношення до організацій, які є предметом дослідження. Друга підгрупа – це регіональна, всеукраїнська та іноземна періодика (опрацьовано понад 120 газет та журналів).

4. Джерела особового походження. У даному випадку до них відносяться мемуари та листи учасників подій. Цінну інформацію для вивчення теми містять опубліковані мемуари активістів ультраправих організацій: Д.Корчинського, В.Чечила, Г.Ключикова, В.Бобровича, Г.Приходька, Г.Гребенюка, а також збірка спогадів про З.Красівського. Досліджено листи членів ДСУ, які містяться у приватних архівах Р.Ковалю та В.Кіпіані.

5. Художні твори. Романи А.Миронюка та П.Вольвача засновані на реальних подіях та мають безпосереднє відношення до теми дослідження.

6. Матеріали соціологічних досліджень. Використано опубліковані результати опитувань Інституту соціології НАН України та фонду «Демократичні ініціативи».

Усні джерела представлені інтерв'юваннями, які проведено автором. Протягом 2010–2015 рр. під час особистих зустрічей було записано інтерв'ю з 39 респондентами (переважно активістами, а також дослідниками та журналістами) у 8 містах України. Крім того, відбулася низка інтерв'ювань у режимах телефонної розмови та електронного листування.

Зображальні джерела – це фото-, відео- та аудіоматеріали. Велика кількість фотографій праворадикальних структур міститься у мережі Інтернет, пресі та приватних архівах. Відеоматеріали – це насамперед декілька документальних фільмів, телепередачі та записи політичних заходів. До джерельної бази увійшли і аудіозаписи – тематичні ефіри на радіо та пісні, в яких згадуються українські радикальні націоналістичні організації.

У третьому підрозділі – «**Теоретико-методологічні засади дослідження**» – визначено принципи та методи, використані у дисертації, розкрито зміст основних понять та категорій, якими оперує автор.

Теоретико-методологічну основу роботи складають принципи історизму, об'єктивності, багатofакторності, системності та ціннісного підходу. Вказані принципи реалізовано завдяки застосуванню комплексу спеціально-історичних та міждисциплінарних методів наукового пізнання.

Порівняльно-історичний метод залучено при співставленні ідеологічних засад, програмних положень та діяльності основних українських праворадикальних організацій. Історико-генетичний метод втілено у констатації спадкоємності у певних аспектах українського націоналістичного руху кінця 80-х – 90-х років від своїх попередників періоду 20–50-х рр. ХХ ст. Діахронний метод дозволив виділити етапи розвитку радикальних правих організацій. За допомогою елементів методу контент-аналізу узагальнено образ ультраправих організацій в засобах масової інформації. Застосовуючи статистичний метод, вдалося простежити динаміку політичного впливу радикальних націоналістів залежно від їхнього представництва в органах влади. Використання картографічного методу дозволило наочно побачити поширення регіональних осередків організацій, а також основні напрямки їхньої закордонної активності.

Розділ 2 – «Формування та еволюція українського ультраправого руху» (кінець 1980-х – 2001 рр.). У першому підрозділі «**Становлення українського націоналістичного руху на тлі суспільно-політичних трансформацій часів «перебудови»**» прослідковано процес виокремлення праворадикальних структур з єдиного опозиційного середовища.

Лібералізація політичного життя СРСР за часів «перебудови» сприяла зародженню новітнього українського націоналістичного руху. Джерелом його формування стали два середовища – місцеве опозиційне та діаспорне.

Процес утворення націоналістичних організацій в межах «перебудови» можна розділити на два етапи. Перший припадає на 1988 – березень 1990 рр. На цьому етапі лише найрадикальніші з опозиційних сил публічно позначали ідею незалежності України як головну мету своєї діяльності. Саме цей критерій можна вважати основним при визначенні націоналістичних організацій для даного періоду. Найбільші українські опозиційні структури, Рух та УГС, ще не висували цю вимогу, обмежуючись більш поміркованими тезами (та заперечуючи думку, що вони є націоналістами). Радикально налаштованих членів УГС, які не погоджувались із такою лінією, було виключено зі Спілки. Більшість із них продовжила діяльність у лавах націоналістичних структур.

На цьому етапі виникло дві політичні організації, які можна вважати націоналістичними. Перша – це Український християнсько-демократичний фронт (УХДФ), заснований восени 1988 р. Друга – Українська національна партія, створена восени 1989 р. Місцем виникнення обох став Львів. Ці партії хоч і не стали помітними явищами у вітчизняній політиці, однак впливали на формування тогочасного праворадикального дискурсу.

Скасування шостої статті Конституції СРСР та вибори до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. ознаменували другий етап формування новітнього українського націоналістичного руху. Ідея незалежності перестала бути ознакою радикальних опозиційних сил. Критерієм визначення націоналістичних організацій для цього

етапу може виступити відкидання компромісів із союзним центром та декларація ідейної спадкоємності від націоналістів 1920–1950-х рр.

Першою націоналістичною організацією цього періоду стало політичне об'єднання «Державна самостійність України», засноване навесні 1990 р. Влітку 1990 р. виникла Українська міжпартійна асамблея, яка протягом декількох місяців з широкого об'єднання радикальної опозиції трансформувалася у гомогенну націоналістичну організацію.

Поступово до політичного процесу долучилися різні гілки ОУН. Спілка незалежної української молоді (націоналістична фракція якої увійшла до УМА) та Організація української молоді «Спадщина» хоч і не мали суто політичного характеру, але відігравали значну роль у становленні ультраправих структур.

Рух, а також створена на базі УГС Українська республіканська партія, не визнавали свого націоналістичного характеру, однак в їхньому складі перебувало чимало націоналістів. Деякі з них залишили лави НРУ та УРП і переважно перейшли у праворадикальну організацію.

Підрозділ 2.2 – **«Утворення та розвиток провідних праворадикальних організацій»** – присвячений основним подіям формування та еволюції п'яти найбільших українських ультраправих структур: Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ), Української національної асамблеї – Української народної самооборони (УНА-УНСО), Соціал-національної партії України (СНПУ), Конгресу українських націоналістів (КУН), Громадської спортивно-патріотичної організації «Тризуб» ім. С.Бандери.

Їхнє створення припало на період 1990–1994 рр. «Тризуб» мав форму громадської організації, всі інші – політичних партій. Всі, крім «Тризубу», з часом отримали реєстрацію. КУН і «Тризуб» були створені за ініціативою провладу ОУН(р) та до кінця 1990-х рр. підпорядковувались йому, інші структури мали незалежний статус. Лідери організацій вийшли з опозиційного руху кінця 80-х рр. ХХ ст.; лише Я.Стецько належала до іншого середовища – націоналістів діаспори. Частина ультраправих структур пережила внутрішні конфлікти та розколи. Період найбільшої активності всіх організацій (крім СНПУ) припав на середину 1990-х рр., після чого почався її спад. Цей спад можна пояснити протидією радикалам з боку влади та розчаруванням частини активістів.

У підрозділі 2.3, який має назву **«Ідеологічні засади українських радикальних націоналістичних організацій»**, виокремлено спільне та особливе в ідеології основних ультраправих структур.

Вибудовуючи власне бачення шляху до мети (Української самостійної соборної держави), ультраправі спиралися на теоретичний доробок класиків українського націоналізму, насамперед Д.Донцова. Властивим для цього руху стали поєднання та взаємне поборювання двох тенденцій – ідеологічного догматизму, прагнення слідувати настановам авторитетів минулого, з одного боку, і спроб модернізувати вчення відповідно до сучасних реалій – з іншого.

Спільною рисою для ідеології та програм всіх ультранаціоналістичних організацій була другорядність соціально-економічного блоку (іноді в поєднанні з підкресленим ідеалізмом, зневагою до «культу споживання»). Натомість значна увага приділялася гуманітарним питанням.

Особливість ідеології ДСУ з 1992-1993 рр. – етноцентризм. Окремі висловлювання лідерів партії розцінювались багатьма як ксенофобські (насамперед

русифікаційні та антисемітські). У ДСУ ці звинувачення спростовували. Ідеологами організації були насамперед Р. Коваль та Г. Гребенюк.

Характерна риса УНА-УНСО – ідеологічні експерименти, особливо відчутні протягом 1993–1997 рр. Не відмовляючись остаточно від українського націоналізму, партія відкидала низку його традиційних положень. УНА відстоювала ідею експансії української нації та пропонувала свою, «києвоцентричну», версію панславізму. Крім того, мав місце вплив на організацію лівих та анархістських ідей, східних релігійно-філософських вчень та естетики постмодерну. Все це викликало неприйняття та осуд з боку інших націоналістичних формацій. Серед ідеологів УНА-УНСО можна виділити постаті Д.Корчинського, А.Лупиноса, А.Шкіля, В.Артеменка.

Ідеологія СНПУ з кінця 1990-х рр. відрізнялася орієнтацією на доробок європейських «нових правих». Теоретичні засади партії розробляли насамперед Я.Андрушків, Ю.Криворучко, А.Парубій.

Деякі ідеї, яких дотримувався КУН, робили партію ближчою до ліберально-демократичних сил, ніж до радикальних націоналістів. Особливо чітко це проявлялося на початковому етапі (до 1994 р.), коли за ідеологію КУН відповідав у першу чергу Р.Зварич.

Визначено, що ідеологія «Триzubу» ім. С.Бандери мала дві відмінні риси. Перша – це її «статичність», відсутність суттєвих змін. Друга – це помітний вплив християнства. Автором більшості ідеологічних праць «Триzubу» був В.Іванишин.

Третій розділ «Напрями та форми діяльності праворадикальних організацій» складається з чотирьох підрозділів. Масовим вуличним акціям та видавничій діяльності крайніх націоналістів присвячено підрозділ 3.1 **«Основні способи агітації радикальних націоналістичних організацій»**.

Після здобуття Україною незалежності кількість масових вуличних акцій значно зменшилася у порівнянні з періодом «перебудови», однак цей напрям діяльності політичних сил лишався одним із основних.

Масові акції праворадикалів могли бути різноманітними за формою (мітинг, хода, політичний пікет, зустріч політика з виборцями, політичне голодування, встановлення «наметового містечка»), приводом (протест проти влади та її конкретних дій, державні свята, історичні дати, процеси внутрішньої та зовнішньої політики), кількістю учасників (від декількох чоловік до декількох сотень або тисяч), географічним охопленням (місцеві, регіональні, всеукраїнські), наявністю дозволу (санкціоновані та несанкціоновані). Іноді ці заходи супроводжувались сутичками з міліцією або ідеологічними опонентами. Акції радикальних націоналістів мали свій набір зовнішніх атрибутів – символіку, гасла, жести. Властива тільки ультраправим риса – «мілітаризований» характер деяких акцій (уніформа, рух колонами та шиккування у шеренги). Ще одна особливість правих радикалів – виключно добровільний характер відвідування їхніх заходів та відсутність практики використання найнятої «масовки».

Друкована продукція ультраправих організацій – це періодика (газети, журнали, інформаційні бюлетені), а також книги, брошури, листівки, календарі, плакати та буклети. Ці видання не завжди можна назвати агітаційними у вузькому сенсі цього слова, однак всі вони вписувались у націоналістичний дискурс. Найбільшу кількість друкованої продукції випускав КУН.

У другому підрозділі **«Участь у виборах до Верховної Ради та парламентська діяльність радикальних націоналістичних партій»** охарактеризовано активність

крайніх правих на парламентських виборах 1994 та 1998 рр., її результати та роботу відповідних депутатів у Верховній Раді України I, II та III скликань.

Більшість українських праворадикальних партій декларувала скептичне ставлення щодо парламентського шляху боротьби, а також до демократичних виборів взагалі. Однак від участі у виборчих кампаніях вони не відмовлялись.

Двоє депутатів представляли ультраправі партії у Верховній Раді України першого демократичного скликання. До парламенту другого скликання (1994–1998) пройшло 6 кандидатів КУН (ще двоє були близькими до партії), 3 – від УНА та 2 – від Української консервативної республіканської партії (УКРП). На наступних виборах, у 1998 р., на одномандатних округах перемогли четверо представників КУН та один – СНПУ.

Такий незначний результат самі ультраправі зазвичай пояснювали низьким рівнем свідомості населення, браком коштів, протидією з боку держави, фальсифікаціями, а також власними помилками, зокрема недостатньою увагою до соціально-економічних питань. Відповідно до останнього пункту мали місце спроби провести «роботу над помилками», але результату вони не принесли.

У Верховній Раді України депутати від радикальних націоналістичних партій зазвичай не відрізнялись значною активністю та конструктивними ініціативами. Законотворча діяльність цих парламентарів часто мала популістський характер. Деякі з них запам'ятались епатажними заявами та конфліктами з опонентами.

Підрозділ **3.3 «Створення та функціонування націоналістичних парамілітарних структур»** присвячено воєнізованим формаціям, які були характерною рисою виключно ультраправих. У межах досліджуваного періоду це УНСО при УНА, «Варта ДСУ» при ДСУ, «Тризуб» при ОУН(р) та «Патріот України» при СНПУ. За виключенням «Тризубу» (спочатку «автономної», потім самостійної організації) всі вони входили до складу відповідних політичних партій та підпорядковувались їхньому керівництву.

У більшості випадків вказані структури мали всі основні ознаки парамілітарних організацій: ієрархію та систему звань, уніформу та символіку, елементи військової підготовки. Активну роль у становленні та розбудові цих організацій грали професійні військові (переважно відставні).

Основною метою діяльності подібних формувань стало протистояння опонентам націоналістів або зовнішньому ворогу (в разі потреби). Інша мета – патріотичне виховання молоді. Окрім систематичних тренувальних зборів (вишколів) та пропагандистських акцій практична діяльність парамілітарних організацій полягала в охороні націоналістичних заходів. Одна з таких структур, УНСО, протягом 1990-х рр. брала участь у військових конфліктах за кордоном, пояснюючи це ідеологічними мотивами та необхідністю здобуття відповідного досвіду.

Ультраправі воєнізовані організації або були зареєстровані на всеукраїнському чи місцевому рівні (при цьому декларовані в статутах цілі та завдання мало співпадали з реальними намірами), або існували суто нелегально.

Частина суспільства, ЗМІ та влада вбачали в радикальних парамілітарних утвореннях потенційний фактор дестабілізації. Поступово держава почала протидіяти їм. Ключовою подією в цьому відношенні стали прийняті в 1993 р. зміни у законодавстві, які забороняли діяльність таких формувань.

Четвертий підрозділ – «Зовнішньополітичні програми та закордонна діяльність праворадикальних організацій». В ньому охарактеризовано міжнародний напрямок активності ультраправих, який реалізовувався на двох

рівнях: тактичному (розвиток власних організацій, набуття ними більшої суб'єктності) та стратегічному (вироблення та здійснення зовнішньої політики України в майбутньому). В теорії це полягало у розробці відповідних програм, на практиці – у контактах із однодумцями за кордоном.

Зі всіх українських радикальних націоналістичних організацій найбільше уваги зовнішньому напрямку діяльності приділяла УНА-УНСО (це відповідало її концепції про побудову української нації за межами країни), найменше – ДСУ.

Росія розглядалася всіма без виключення українськими націоналістами як вірогідний супротивник. Ультраправі підтримували сепаратистські рухи в Російській Федерації (насамперед чеченський). Лише УНА в межах панславистської парадигми на деякий час зблизилася з російськими радикалами.

Всі інші пострадянські країни (окрім середньоазійських), навпаки, вважалися в тій чи іншій мірі потенційними союзниками України. З огляду на явно проросійський курс режиму президента Білорусі О.Лукашенка українські праві радикали надавали допомогу білоруській опозиції. Важливою подією українсько-грузинських відносин стала участь бійців УНСО в Абхазькій війні. Єдиної чіткої позиції щодо Вірменії та Азербайджану (в світлі їхнього конфлікту) не було, однак націоналісти більше схилились до співпраці з Азербайджаном. Всі націоналісти крім УНА-УНСО займали промолдавську позицію в Придністровській війні. Активні стосунки з націоналістами балтійських країн мали місце за часів «перебудови», але пізніше вони припинилися.

Країни Центральної та Східної Європи також розглядалися як перспективні для дружніх стосунків. Виключення становили Польща (через спірні питання минулого) та Угорщина з Румунією (через територіальні претензії тамтешніх радикалів до України). Серед балканських країн українські націоналісти найчастіше висловлювали симпатії до Хорватії.

Праворадикали бачили Україну як невід'ємну частину європейського культурного та цивілізаційного простору. Однак створення Євросоюзу вони розцінювали як хибний шлях для всіх націй регіону. Наприкінці 1990-х рр. УНА та СНПУ налагодили контакти з західноєвропейськими правими рухами.

Негативне сприйняття США радикальні націоналісти пояснювали агресивною зовнішньою політикою цієї держави та її «ліберальними цінностями». Виключення становив КУН, який мав проамериканську позицію.

До розділу 4 – **«Взаємовідносини українських ультраправих організацій з державними та суспільними інститутами»** – увійшли 4 підрозділи. Перший з них – **«Взаємовідносини праворадикальних організацій з державною владою»**, в якому досліджено різні прояви стосунків крайніх націоналістів із центральними та місцевими владними органами.

Державу, яка постала у 1991 р., радикальна частина націоналістів не сприймала ані як незалежну, ані як справді українську. Цьому сприяли домінування старої комуністичної еліти у вищих ешелонах влади та непослідовність політики у багатьох галузях. Замість співпраці з владою та інтегрування у новостворену державну систему вони були схильні до жорсткої опозиції цій системі. На мирну взаємодію з владою були налаштовані насамперед націоналісти, які повернулися з діаспори (зокрема керівництво КУН).

Влада на початковому етапі незалежності намагалася демонструвати лояльність до всіх політичних сил, навіть радикальних (в межах чинного законодавства). Однак

згодом ситуація почала змінюватись – проти ультраправих відкрили низку кримінальних проваджень, відбулися зміни у законодавстві.

Цей процес продовжився після обрання президентом Л.Кучми. УНА, яка найчастіше ставала об'єктом скандалів та конфліктів, зняли з реєстрації. Фігурантами кримінальних справ ставали й активісти «Тризубу», ДСУ та СНПУ. Ці справи, найбільша кількість яких припадає на 1996–1997 рр., були пов'язані переважно зі створенням збройних формувань, зберіганням зброї, тілесними ушкодженнями опонентів. Ультраправі трактували це як політичні репресії.

У підрозділі 4.2. «Відносини крайніх націоналістичних організацій між собою та з іншими політичними силами» висвітлено характер процесів всередині ультраправого табору та його взаємодію з іншою частиною вітчизняного політикуму.

Незважаючи на спільні (або принаймні близькі) ідеологічні та ціннісні орієнтири ультраправих організацій, відносини між ними далеко не завжди мали союзницький характер. Конфлікти між цими структурами мали форму як відкритої ворожнечі (УНА та ДСУ), так і «холодної війни» («Тризуб» та УНА). Причинами протистояння виступали ідеологічні розбіжності, різниця у поглядах на поточні питання, особиста неприязнь лідерів та електоральна конкуренція.

Як приклад дружніх відносин можна назвати ДСУ та «Тризуб», нейтралітету – «Тризуб» та СНПУ. При цьому слід враховувати динамічний характер цих стосунків та відмінності залежно від регіону. Націоналісти неодноразово наголошували на необхідності свого об'єднання. Однак створити єдину праворадикальну структуру за всі роки так і не вдалось. Націоналістичні виборчі блоки (найбільшим був «Національний Фронт») включали в себе лише частину руху та були недовготривалим явищем.

Взаємна критика крайніх та поміркованих націоналістів мала приблизно той самий характер, що й за часів «перебудови». Окрім принципово різного бачення із низки питань, ультраправі звинувачували націонал-демократів у нерішучості та «колаборантській» співпраці з владою. Ті, у свою чергу, називали опонентів «провокаторами», які своїм радикалізмом дискредитують українську ідею. Рівень взаємного неприйняття знизився у другій половині 1990-х рр.

За рідкісними виключеннями між українськими ультраправими та прорадянськими/проросійськими силами тривала непримиренна ворожнеча.

У третьому підрозділі «Взаємодія крайніх націоналістичних організацій із церквою та армією» розглянуто спроби укласти союз із релігійними інституціями та військовими.

Усі націоналістичні організації заявляли про підтримку «традиційних українських церков» (УПЦ КП, УГКЦ та УАПЦ). Неодноразово озвучувалась ідея про необхідність злиття цих конфесій в єдину помісну церкву. УПЦ МП розглядалась ультраправими як однозначно ворожа структура.

Найбільш активно до церковних процесів долучалася УНА-УНСО. Її участь переважно полягала в силовій підтримці УПЦ КП в процесі її становлення, яке супроводжувалось протидією з боку УПЦ МП. Найвідомішими епізодами стали штурм Києво-Печерської лаври та сутички з міліцією під час поховання Патріарха Володимира. Суто релігійні аспекти були для УНА другорядними – в першу чергу церква сприймалася в світлі націотворчих процесів.

Відмінними рисами «Тризубу» стали регулярні спільні молитви та відвідування церковних служб, посилення на авторитет релігійних діячів минулого, цитування

Біблії в ідеологічних статтях, наявність власних капеланів та інші прояви впливу християнства на організацію. Найбільш тісні зв'язки організація мала з УГКЦ. Невід'ємною частиною діяльності «Тризубу» стала щорічна охорона греко-католицької прощі в с. Зарваниця.

Збройні сили України стали об'єктом уваги радикальних націоналістів виходячи з двох аспектів. По-перше, активна зовнішня політика та домінування в регіоні, до яких прагнули ультраправі, неможливі без сильної армії. Проблема приналежності Криму надавала цьому питанню ще більшої актуальності. Серед властивих саме правим радикалам ініціатив щодо зміцнення ЗСУ можна виділити вимоги збереження та відновлення ядерного статусу України, розробки нової військової доктрини та «українізації» кадрового складу армії.

Другий аспект полягає в тому, що більшість націоналістів прагнула збільшення ролі військовослужбовців у внутрішньополітичних процесах, розглядаючи їх як союзників у майбутній розбудові держави, як середовище, з якого має вийти нова еліта. Ультраправі активно працювали з проукраїнськими військовими, по мірі можливостей допомагаючи їм з різних питань (соціальні проблеми, повернення українців-військових з колишніх радянських республік тощо) та залучаючи на свій бік. Зокрема, мала місце взаємодія більшості організацій зі Спілкою офіцерів України. Крім того, УНА сприяла створенню окремої структури – Спілки офіцерів української діаспори.

У підрозділі **4.4 «Сприйняття ультраправих структур у ЗМІ та суспільстві»** охарактеризовано образ радикальних націоналістів у масовій свідомості.

Увага засобів масової інформації до ультраправих структур перевищувала їхню реальну суспільну та політичну вагу. Цьому сприяли їхня епатажність, конфліктність, оригінальність (принаймні на тлі інших політичних сил). За кількістю згадок у медіа переважає УНА-УНСО; найменше публікацій стосувалося СНПУ. Найбільша кількість матеріалів припадає на 1993–1996 та 2000–2001 рр.

Аби скласти загальне уявлення про образ праворадикальних організацій в українській пресі було проведено контент-аналіз наявних публікацій. Загалом це 709 матеріалів у 114 вітчизняних газетах та журналах. З них 9% зображують радикальних націоналістів у позитивному світлі, 48% – у негативному, 43% – у нейтральному. Така значна кількість негативних публікацій пояснюється, по-перше, скандальним характером більшості інформаційних приводів, які давали радикали (бійки, затримання, кримінальні справи, участь у збройних конфліктах), а по-друге – радянськими стереотипами щодо націоналістів, якими продовжувала керуватися частина журналістів.

Ці ж стереотипи зберігалися і в суспільній свідомості. Слово «націоналіст» мало негативний відтінок зокрема серед частини людей, які були прибічниками української незалежності. Чимало громадян лишалися прихильниками зближення та дружніх відносин з Росією, що автоматично викликало неприйняття націоналістів. Крім того, часто саме на них покладалася відповідальність за розпад СРСР та соціально-економічні негаразди перших років незалежності (в цьому випадку радикальні та помірковані націоналістичні сили не розрізнялися).

За даними всеукраїнських соціологічних опитувань, протягом 1994–2001 рр. прихильниками націоналістичних сил у політиці вважали себе від 1,3 до 2,9% респондентів.

Розділ 5 «Еволюція українських праворадикальних організацій у 2001–2015 рр.» присвячено подальшому розвитку ультраправих структур на тих засадах,

які були сформовані протягом 1990-х рр. Підрозділ 5.1 **«Трансформація радикального націоналістичного руху протягом 2001–2013 рр.»** присвячений основним віхам розвитку ультраправого середовища у період між кампанією «Україна без Кучми» та Революцією гідності.

Безрезультативне завершення «України без Кучми» та подальший масштабний судовий процес над націоналістами (2001–2002 р.) стали причиною послаблення праворадикальних організацій, яке тривало до 2004 р.

ДСУ на цьому етапі остаточно припинила існування (знято з реєстрації у 2003 р.). В УНА-УНСО відбулася низка розколів, внаслідок яких паралельно існувало 4 організації з такою назвою. СНПУ в 2004 р. було перейменовано на Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (партію очолив О.Тягнибок). У 2001 р. КУН розірвав стосунки з ОУН(р). Молодіжна структура КУН залишилася в підпорядкуванні ОУН та отримала назву «Молодіжний націоналістичний конгрес». Після смерті у 2003 р. Я.Стецько новим лідером КУН став О.Івченко.

Новий етап розвитку праворадикальних структур почався під час Помаранчевої революції. Націоналісти майже одностайно підтримали В.Ющенка та взяли участь в акціях протесту. Деякі дійсні та колишні члени ультраправих організацій стали помітними фігурами опозиційного руху.

Державна політика часів В.Ющенка була відносно сприятливою для націоналістичних організацій. Активісти праворадикального руху вперше були представлені у виконавчій владі на середньому рівні. В той же час наприкінці каденції В.Ющенка діяльність президента підтримувала зовсім незначна частина націоналістів.

УНА частково воз'єдналася у 2005 р., партію вдруге очолив Ю.Шухевич. «Свобода» пережила докорінну реорганізацію та поступово стала домінуючою силою на крайньому правому фланзі української політики.

У середині 2000-х рр. виникло декілька нових ультраправих організацій, які мали корені у вже існуючих – «Патріот України», «Національний Альянс» та інші. У другій половині десятиліття оформилося розмежування радикального націоналістичного середовища на «старих» та «нових правих».

Електоральні досягнення ультраправих у 2000-х рр. лишалися незначними. Вибори 2002, 2006 та 2007 рр. стали ще менш вдалимими, ніж попередні. Перший успіх припадає на 2009 р. – «Свобода» виграла місцеві вибори на Тернопільщині.

Проросійська політика наступного президента, В.Януковича, цілком очікувано вдарила по націоналістичному руху, виявом чого стала низка кримінальних справ проти активістів, які мали характер репресій. Рівень підтримки праворадикалів у цей час значно виріс. Цьому сприяли посилення протестних настроїв, репутація жертв режиму та ідеалістів (на тлі дискредитації багатьох інших партій). Проявом цього процесу став результат «Свободи» на парламентських виборах 2012 р. – понад 10% голосів виборців.

Другий підрозділ має назву **«Роль праворадикальних організацій у Революції гідності та під час збройної агресії Росії проти України (2013–2015 рр.)»** і присвячений докорінним змінам, які відбулися у націоналістичному русі протягом 2013–2015 рр.

Всі ультраправі формування взяли активну участь у подіях, які пізніше отримали назву «Революція гідності». Вони представляли радикальне крило протестувальників, часто протиставляючи себе опозиції. Початкову основну вимогу Майдану, євроінтеграцію, крайні праві здебільшого не підтримували.

Двома основними «центрами тяжіння» для націоналістів під час революції стали «Свобода» (О.Тягнибок вважався одним з трьох лідерів опозиції) та новостворене неофіційне формування «Правий сектор», до якого увійшли «Тризуб», «Патріот України» та низка дрібніших організацій.

Різні складові ультраправого дискурсу попередніх років (починаючи з гасел та символіки) зіграли роль під час протестів. Крайні праві стали більш помітною силою після загострення протистояння в січні 2014 р. Під час революції та згодом після її завершення неофіційний статус «головної націоналістичної організації» перейшов від «Свободи» до «Правого сектору».

Діяльність крайніх націоналістів, яка начебто несе загрозу для суспільства, стала одним з приводів для анексії Росією Криму та початку сепаратистських виступів у східних та південних областях.

Важливий процес, який розпочався під час революції та триває досі – докорінна зміна ставлення суспільства до українського націоналістичного руху та його представників. Елементи ультраправої риторики поширилися на всі сфери інформаційного простору України, а також на інші політичні сили.

Після початку антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях праворадикальні організації зробили значний внесок у становлення українського добровольчого руху. Ними було створено такі військові підрозділи, як батальйон (пізніше полк) «Азов», Добровольчий український корпус «Правий сектор», «ОУН», «Січ», «Карпатська Січ», «Свята Марія».

У **висновках** викладено результати роботи.

Попри значний інтерес до теми, фундаментальних узагальнюючих робіт, присвячених українському ультраправому руху з кінця 1980-х рр. до наших днів, досі не існує. Залучені джерела дозволяють здійснити ґрунтовний аналіз становлення та розвитку українських праворадикальних організацій, побудови ними власних ідеологічних конструкцій, напрямків діяльності, особливостей їхнього регіонального поширення та місця у суспільстві та політиці.

Факторами, які сприяли швидкій інституціоналізації українського націоналістичного руху на етапі «перебудови», були досвід минулих поколінь (боротьба ОУН і УПА та подальша підпільна діяльність), історична пам'ять частини населення, помітна національна складова у загальному опозиційному русі, неспроможність влади адекватно реагувати на виклики національних рухів у СРСР, а також діяльність націоналістичних структур у діаспорі з перспективою її перенесення на терени України. Радянській пропаганді, яка велася протягом попередніх десятиліть, а також різноманітним контрзаходам влади не вдалося завадити швидкому розгортанню націоналістичних організацій. Однак ця пропаганда, очевидно, стала однією з причин, за яких радикальний націоналістичний рух не набув справді масового характеру. Правоцентристські та праворадикальні структури були взаємопов'язані та впливали один на одного, але дистанція між ними дедалі збільшувалась. Визначальний момент у подальшому розвитку ультраправих структур припав на березень 1990 р.

Попри поширену тезу про необхідність єднання всіх націоналістів, цей рух ніколи не був монолітним. Активісти гуртувались навколо певних ідей (різних варіантів бачення українського націоналізму), концепцій боротьби за мету, а також конкретних лідерів. Протягом 1990-х рр. в Україні діяло 4–5 основних праворадикальних організацій, створених як за часів як «перебудови», так і

незалежності. За формою це були переважно політичні партії з афілійованими громадськими об'єднаннями, як зареєстрованими, так і неформальними.

Ідеологія ультраправих організацій базувалася на працях теоретиків українського інтегрального націоналізму минулих часів, насамперед Д.Донцова. Однак тлумачення доробку класиків в кожній структурі відрізнялося. Лідери новітніх організацій також виступали в ролі ідеологів. Поступово кожне праворадикальне об'єднання формулювало власну ідеологічну парадигму. Принципові відмінності зазвичай полягали в поглядах на визначення нації (етнічний або політичний підхід), припустимі методи боротьби, можливість ідеологічних запозичень та трансформацій. Спільною для ідеології практично всіх організацій націоналістичного спрямування була недостатня увага до соціальних та економічних аспектів. З часом оформилися відмінні риси кожної радикальної правої формації: ДСУ – етнічний націоналізм, УНА-УНСО – активні «експерименти» та експансіонізм, СНПУ – орієнтація на європейських «нових правих», КУН – елементи лібералізму, «Тризуб» – вплив християнства.

Двома найбільш доступними шляхами комунікації з широкими масами для націоналістів були вуличні акції та випуск друкованої продукції.

Незважаючи на часто деклароване скептичне ставлення до демократичної системи, націоналісти брали участь у всіх парламентських виборчих кампаніях 1990-х років. Результати в більшості випадків були менш успішними, ніж сподівалися ультраправі. Діяльність депутатів від націоналістичних партій у Верховній Раді України за деякими виключеннями стосувалася гуманітарних питань. Рівень їхньої активності в стінах парламенту порівняно з представниками інших політичних сил був середнім або низьким.

Створення власних воєнізованих структур – напрямок діяльності, який в історії незалежної України був властивим тільки для праворадикальних організацій. Їхньому виникненню сприяли розчарування у легальних демократичних методах (або неприйняття з самого початку), протистояння націоналістам з боку деяких політичних сил, а також вірогідність загрози територіальній цілісності та суверенітету України. Додатковими факторами цього процесу були занепад державної системи виховання молоді та зниження соціального статусу військовослужбовців.

У своїх теоретичних розробках націоналісти активно шукали союзників України за кордоном та окреслювали майбутні сфери впливу держави. Найбільш вірогідними союзниками вважалися країни колишнього СРСР (Грузія, Білорусь, країни Балтії) та соціалістичного табору, найпершим супротивником – Росія. Окремі націоналістичні організації намагалися на практиці втілювати свої зовнішньополітичні концепції. Зазвичай це полягало в налагоджуванні контактів із зарубіжними однодумцями. Найбільш резонансними проявами і парамілітарного, і закордонного напрямків діяльності українських націоналістів 1990-х рр. стала участь у локальних збройних конфліктах. Ці епізоди не надто впливали на загальний перебіг подій, але мали значний пропагандистський ефект та викликали суспільний інтерес.

Сприйняття ультраправими новопосталої держави як фактично залежної та «неукраїнської» обумовлювало методи та напрямки їхньої діяльності. По мірі радикалізації націоналістичного руху сприйняття його з боку державної влади дедалі погіршувалось. Особливо відчутним це стало у перші роки президентства Л.Кучми. Найбільш помітним проявом динаміки відносин влади та націоналістів стала низка масштабних та епізодичних кримінальних справ проти праворадикальних активістів.

Націоналістичні організації не були схильними до єднання як між собою, так і з іншими політичними силами. В цьому відношенні їм були властиві категоричність, несхильність до компромісів, відсутність «гнучкості» та дипломатичності. Навіть незначні ідейні розбіжності часто ставали причиною запеклої ворожнечі. До цього додавалися фактори конкуренції на спільному електоральному полі та особиста неприязнь лідерів та активістів. Рідкісні випадки об'єднання націоналістів між собою та націоналістів з представниками інших політичних течій мали спорадичний, ситуативний характер.

Особливу увагу в програмах та практичній діяльності націоналісти приділяли взаємодії з такими інституціями, як українські церкви (насамперед християнські) та армія. В цих структурах праві бачили потенційних союзників. Однак співпраця не досягнула того рівня, до якого прагнули праворадикали.

Образ націоналістів у засобах масової інформації та суспільній свідомості за інерцією відтворював низку тез, сформульованих ще радянською владою. Крім того, на ультраправих часто покладали провину за розпад СРСР та економічні негаразди 1990-х рр. У той же час головним досягненням націоналістів першого десятиліття незалежності можна вважали часткову нейтралізацію цього негативного образу, що обумовило суттєвішу роль націоналістичного дискурсу в наступні роки.

Період 2001–2004 рр. можна охарактеризувати зниженням інтенсивності діяльності праворадикальних організацій, але згодом почалася нова хвиля їхньої активності. Коло проблем, до яких апелювали крайні націоналісти, внаслідок цього розширилося. Зростання протестних настроїв за часів президентства В.Януковича сприяло збільшенню рівня підтримки ультраправих.

Праворадикали хоч і являли меншість серед учасників Революції гідності, але поширювали свої символічні та ідейні конструкти на все протестне середовище. В очах суспільства саме ультра націоналісти (зокрема нова організація – «Правий Сектор») стали головним учасником силових протистоянь у центрі Києва. На тлі подій зими-весни 2014 р. та відповідного зростання патріотичних настроїв в українському суспільстві роль крайніх правих сил у суспільстві зросла на порядок. Націоналісти стали одними з ініціаторів розгортання українського добровольчого руху, який виник за умов російської збройної агресії проти України.

Перспективними для подальшого дослідження є такі аспекти теми, як більш детальний аналіз всіх аспектів ультраправого руху 2001–2015 рр., структура крайніх націоналістичних організацій, участь у місцевих виборах та активність в органах місцевого самоврядування, діяльність дрібних партій, громадських організацій, а також позаорганізаційних активістів. Крім того, актуальними можуть стати праці, які містять порівняння українських праворадикальних структур з лівими організаціями, проросійськими націоналістичними формуваннями України, а також націоналістичними рухами інших країн.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Андрющенко Е.С. Об'єднання «Державна самостійність України» у політичному житті 1989–2003 рр. / Е.С. Андрющенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. ХХІХ. – С. 232–238.

2. Андрющенко Е.С. Парамілітарні структури українського націоналістичного руху 90-х рр. ХХ ст. / Е.С. Андрющенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. ХХХ. – С. 42–52.

3. Андрющенко Е.С. Участь українських націоналістичних організацій у парламентських виборах 1994–2002 рр. / Е.С. Андрющенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 219–224.

4. Андрющенко Е.С. Конфлікти, розколи і спроби об'єднання в українському націоналістичному русі (1990–2005 рр.) / Е.С. Андрющенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 291–297.

5. Андрющенко Е.С. Правові наслідки радикальної діяльності українських націоналістичних організацій (1991–2001 рр.) / Е.С. Андрющенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIII. – С. 173–181.

6. Андрющенко Е.С. «Варта Руху» та її роль у суспільно-політичних процесах в Україні 1989–1991 рр. / Е.С. Андрющенко // Мандрівець. – 2013. – № 1. – С. 46–49.

7. Андрющенко Е.С. Лідер української націоналістичної організації (1990–2004 рр.): колективний портрет / Е.С. Андрющенко, Є.О. Васильчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 230–237.

8. Андрющенко Е.С. «Від Сяну до Сяну»: зовнішньополітичні програми та зарубіжна діяльність українських націоналістичних організацій (1991–2001 рр.) / Е.С. Андрющенко // Мандрівець. – 2014. – № 5. – С. 34–47.

Публікація у зарубіжному виданні

9. Andriushchenko E. The participation of Ukrainian nationalist parties in the parliamentary elections and work of the Verkhovna Rada (1990–2002) / E. Andriushchenko // International journal of economics and society. – Memphis, 2015. – Volume 1, Issue 2. – P. 146–154.

Публікації, які додатково висвітлюють результати дослідження

10. Андрющенко Е.С. Участь УНА-УНСО в релігійному житті України 90-х рр. XX ст. / Е.С. Андрющенко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів : «Логос», 2011. – Кн. I. – С. 718–724.

11. Андрющенко Е.С. Релігійний чинник в ідеології та діяльності Всеукраїнської організації «Тризуб» імені Степана Бандери / Е.С. Андрющенко // Історія релігій в Україні і світі: збірник наукових праць. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. – Вип. 4. – С. 43–51.

12. Андрющенко Е.С. ВПО «Державна самостійність України»: становлення та еволюція / Е.С. Андрющенко // Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2011»: У 5 т. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – Т. 5. – С. 3–7.

13. Андрющенко Е.С. Українські праворадикальні рухи та «кримське питання» (1990-ті рр.) / Е.С. Андрющенко // Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції молодих учених. – Вип. IV: у 6 ч. – К., 2011. – Ч. 2. – С. 36–39.

14. Андрющенко Е.С. Міжнародна діяльність українських націоналістичних організацій (1991–2012 рр.) / Е.С. Андрющенко // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї міжнародної наукової конференції. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 287–288.

15. Андрющенко Е.С. Діяльність Української національної асамблеї на території Білорусі (1990-ті рр.) / Е.С. Андрющенко // Молода наука. Збірник праць аспірантів і

студентів історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. 3. – С. 17–20.

16. Андрющенко Е.С. Українські націоналістичні партії на виборах до Верховної Ради 1994 р.: перший досвід парламентської кампанії / Е.С.Андрющенко // Збірник праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2012»: у 7 т. – Запоріжжя : Поліграфічний центр «Сору Art», 2012. – Т. 4. – С. 63–67.

17. Андрющенко Е.С. Криза українського націоналістичного руху в другій половині 1990-х років / Е.С.Андрющенко // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали Запорізької сесії I Всеукраїнської науково-практичної конференції: у 4 ч. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 1. – С. 76–78.

18. Андрющенко Е.С. Придністровський конфлікт: позиція та діяльність українських націоналістичних організацій (90-ті рр. XX ст.) / Е.С.Андрющенко // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2012. – С. 466–470.

19. Андрющенко Е.С. Український націоналістичний рух (1989–2001 рр.): сучасний стан дослідження теми / Е.С.Андрющенко // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси. Матеріали II всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю: у 3 ч. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 129–131.

20. Андрющенко Е.С. Український націоналістичний рух 1990-х рр.: заклики до об'єднання та внутрішні конфлікти / Е.С.Андрющенко // Сьомі Богданівські читання. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. – С. 245–248.

АНОТАЦІЇ

Андрющенко Е.С. Українські праворадикальні організації у контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х – 2015 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Державний вищий навчальний заклад «Запорізький національний університет» Міністерства освіти і науки України. – Запоріжжя, 2015.

У дисертації на підставі аналізу широкого кола джерел та літератури вперше комплексно досліджено виникнення та діяльність праворадикальних організацій як складової політичного та громадського життя в Україні доби «перебудови» та незалежності. Розглянуто історію виникнення та розвитку провідних радикальних націоналістичних структур – ДСУ, УНА-УНСО, СНПУ, КУН, «Тризубу» ім. С.Бандери. Вивчено агітаційну, передвиборчу, парламентську, парамілітарну та закордонну діяльність ультраправих. Охарактеризовано весь спектр взаємовідносин радикальних націоналістів із державою та суспільними інститутами; розвиток цих відносин показано у динаміці.

Ключові слова: праворадикальні організації, український націоналізм, ДСУ, УНА-УНСО, СНПУ, КУН, «Тризуб» ім. С.Бандери.

Андрющенко Э.С. Украинские праворадикальные организации в контексте общественно-политических процессов (конец 1980-х – 2015 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Государственное высшее учебное заведение «Запорожский национальный университет» Министерства образования и науки Украины. – Запорожье, 2015.

В диссертации на основании анализа широкого круга источников и литературы впервые комплексно исследованы вопросы возникновения и деятельности праворадикальных организаций как составляющей политической и общественной

жизни в Украине эпохи перестройки и независимости. Рассмотрена история возникновения и развития ведущих радикальных националистических структур – ДСУ, УНА-УНСО, СНПУ, КУН, «Тризуба» им. С.Бандеры. Изучены агитационная, предвыборная, парламентская, парамилитарная и зарубежная деятельность ультраправых. Охарактеризован весь спектр взаимоотношений радикальных националистов с государством и общественными институтами; развитие этих отношений показано в динамике.

Ключевые слова: праворадикальные организации, украинский национализм, ДСУ, УНА-УНСО, СНПУ, КУН, «Тризуб» им. С.Бандеры.

Andriushchenko E. S. Ukrainian right-wing organizations in the context of socio-political processes (end of 1980s – 2015). – Manuscript.

Thesis for Candidate Degree in Historical Sciences. Speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Zaporizhzhya National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Zaporizhzhya, 2015.

The emergence of right-wing organizations and their activities as part of political and public life in Ukraine of perestroika and independence periods is for the first time comprehensively investigated in the thesis on the basis of analyzing a wide range of sources and literature.

The history and development of leading radical nationalist structures – the DSU, the UNA-UNSO, the SNPU, the CUN, the Stepan Bandera «Tryzub», are considered. It was found that Ukrainian integral nationalism, whose principles had been formulated by Dmytro Dontsov, was the ideological base for all organizations which are the subject of the research. Over time, the distinctive features of each radical right formation took shape. They were ethnic nationalism for the DSU, active «experiments» and expansionism for the UNA-UNSO, focus on the European «New Right» for the SNPU, elements of liberalism for the CUN, the influence of Christianity for the «Tryzub». Two most available for radical nationalists ways of communication with the masses, street actions, and issue of printed matter are described. The participation of the far right in election campaigns and their parliamentary work are analyzed. Creating their own paramilitary structures is the activity which was typical of only right-wing organizations in the history of independent Ukraine. The nationalists' active search for foreign allies is analyzed. The radical nationalists' perception of the newly formed state as factually dependent and “non-Ukrainian” determined methods and directions of their activities. The right-wing organizations were inclined to unite with each other and with other political forces. In their programs and practice, the extreme right paid special attention to cooperation with such institutions as the Ukrainian churches and the army. The image of nationalists in the media and the public mind by inertia reproduced a number of theses formulated by Soviet authorities. At the same time partial neutralization of this negative image can be considered as the nationalists' major achievement of the 1990s. The period of 2001–2004 can be characterized by a decrease in the intensity of right-wing organizations, but then a new wave of their activity began. The revolution of dignity and the war in the east of Ukraine (2013–2015) significantly contributed to the growth of the nationalists' role in the society.

Keywords: rightwing organizations, Ukrainian nationalism, DSU, UNA-UNSO, SNPU, CUN, Stepan Bandera «Tryzub».

Підписано до друку 27.10.2015. Формат 60x90/16.
Друк цифровий. Папір офсетний.
Ум.-друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим.

Віддруковано у ПП «Брацило»
69002, м. Запоріжжя, пр. Леніна 92/13
Тел. (061) 786-66-77